

A református templomépitészet és egyházművészet tendenciái és megjelenésük a Debreceni Református Egyetemi Templom építéstörténetében

Dezső Kinga Julianna

Előszó

A Debreceni Református Egyetemi Templom mint istentiszteleti hely rövid története alatt számos funkciót töltött be. Megépítését követően kb. két évig adott helyet a nagyerdei-egyetemi egyházkörzet és a Tisza István Tudományegyetem rendezvényeinek, a II. világháború alatt egy évig szovjet katonák állomásoztak benne, majd ezt követően állami kézbe került, és a szocialista időszak alatt a Kossuth Lajos Tudományegyetem Hírlap-, Folyóirat- és Zeneműtáraként működött. 2006 óta ismét egyházi tulajdon, és a Debreceni Református Egyetemi Gyülekezet alkalmának ad otthont, de itt működik a Debreceni Egyetem Nyári Egyeteme is, valamint kávézó is üzemel a tekintélyes méretű épületben. Ennek a történeti megszakítottságnak köszönhető, hogy a templom történetével kapcsolatosan nem áll rendelkezésre egységes forrásanyag. A kezdeti szakasz, azaz maga az építéstörténet azonban kiválóan dokumentált, ugyanis a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára nyolc doboznyi dokumentumot őriz erre vonatkozóan. Az említett primer források alapján korábban igyekeztem elvégezni az építéstörténet kronologikus és leíró jellegű ismertetését, ezt követően pedig céljaim között szerepelt, hogy a munkát valamilyen módon tematizáljam. Így jutottam el jelen dolgozat témájához, melyben először a református templomépitészet és egyházművészet tendenciáit szeretném bemutatni egy historiográfiai áttekintésen keresztül. Mindezt azért tartom fontosnak megvizsgálni és a dolgozat jelentős részét ennek szentelni, mert ezek a művek jelentik azt a szekunder forrásbázist, melyek alapján megvizsgálhatók a Debreceni Református Egyetemi Templom (továbbiakban: Egyetemi Templom) építéstörténetével kapcsolatos elsődleges források. Így a dolgozat második felében annak megvizsgálására teszek kísérletet, hogy a felvázolt tendenciák hogyan érvényesültek az Egyetemi Templom építéstörténetében.

Bevezetés

A történettudományban a 20. század második felében megjelenő térbeli fordulat magával hozta az embert körülvevő épített környezet szisztematikus vizsgálatát, s így egyre inkább előtérbe került a tér – ahogy Gyáni Gábor Michel Foucault nyomán fogalmaz¹ – önálló társadalmi entitásként való értelmezése. A tér illetén vizsgálata kapcsán Gyáni mintegy tételmondatként leszögezi, hogy „a tér semmiképp sem üres entitás, amely háttérben álló díszletként szolgál csupán az előtérben zajló események kereteként; a tér legkevésbé sem homogén, hanem differenciált valami, a kereteit kitöltő külön nemű terek minőségét pedig az általuk (is) teremtett

---

¹ GYÁNI GÁBOR: „Térbeli fordulat” és a várostörténet. In: *Korunk*. 2007. 7. sz. 4–12. p.

viszonyrendszerek (az ún. szerkezeti helyek) határozzák meg.”² Ennek a „differenciált valaminek” – szűkítve a tér fogalmának kontextusát – fontos elemeként jelölhető meg maga az építészet, ami olyan térrendszereket hoz létre, amelyek elengedhetetlenek a különböző társadalmi tevékenységek működéséhez. Ebben a tekintetben elég csak a legkézzelfoghatóbb dolgokra: a lakóházakra, az iskolákra, a kórházakra, a templomokra, üzlethelyiségekre vagy éppen a sportlétesítményekre gondolnunk, s nyilvánvalóvá válik, hogy az építészet és a társadalom a lehető legszorosabb kapcsolatban állnak tehát egymással. Erről a korrelációról pedig Schéry Gábor ad részletesebb képet,³ aki a vizsgálat során az építészet háromféle definíciójából indul ki, s arra a következtetésre jut, hogy az építészet egyértelműen képviseli és kifejezi annak a társadalomnak a milyenségét, amelyben létrejött. Szerinte a társadalom fejlettsége, igényei minden esetben meghatározzák azt, hogy mit és hogyan építenek, s „az építészeti alkotás létrehozása kollektív társadalmi tevékenység, amely maradandó anyagi és kulturális értéket hoz létre”.⁴

Ezek a maradandó anyagi és kulturális értékek talán a szakrális építészetben jutnak leginkább kifejeződésre, ugyanis az emberiség legrégebb épített örökségei is a transzcendens-kapcsolatteremtés célját szolgálták. S bár a Szentírás világosan kijelenti, hogy „az Isten, aki teremtette a világot és mindazt, ami benne van, aki mennynek és földnek Ura, nem lakik emberkéz alkotta templomokban” (ApCsel. 17,24), a különböző keresztény társadalmaknak mégis fontossá vált saját istentiszteleti helyeik megépítése, ahol hitük szerint bensőségebb kapcsolatba kerülhettek Istennel. Mi több, az európai civilizációk történetében az egyik legmeghatározóbb épülettípus a keresztény templom volt, „az építészeti technika és a stílus legfőbb alakítója és letéteményese”.⁵ Természetesen református templomépítészetről csak a reformáció szélesebb körben való elterjedése után beszélhetünk, s nem is közvetlenül utána, hiszen a református hit gyakorlásának kezdeti éveiben a már meglévő katolikus templomokat „tisztították meg,” vagy sokkal puritánabb módon lakóházakat és ún. gyülekezeti házakat használtak arra, hogy megfogalmazott tanaik alapján hirdessék Isten igéjét. S nyilvánvalóan a református istentisztelet külsőségeinek átalakulása, így a liturgiában oly fontos szerepet játszó istentiszteleti tér kinézetének és használatának kialakulása is fokozatosan ment végbe.

A református templomépítészet főbb periódusainak egyik első megfogalmazója⁶ négy nagyobb korszakot határoz meg: 1. a reformáció időszaka; 2. az ellenreformáció időszaka; 3. a türelmi rendelet utáni periódus; 4. a kiegyezés utáni időszak. Leírása szerint a reformáció időszakában a már említett kezdeti nehézségek tették komplikáltabbá az istentiszteleti helyek kialakulását, s ehhez társult a törökök magyarországi tartózkodásának befolyása, templomrombolása és az építkezés törvényekkel történő akadá-

² Uo., 5. p.

³ SCHÉRY GÁBOR: Az építészet és társadalom összefüggései napjainkban. In: Építészet az Alföldön. II. Szerk.: Novák László – Selmeczi László. Nagykőrös. 1989. 207–217. p.

⁴ Uo., 215. p.

⁵ RÉV ILONA: Templomépítészetünk ma. Bp. 1987. 11–15. p.

⁶ VASS JÁNOS: Templomépítészetünk főbb korszakai. In: Magyar református templomok. I. Szerk.: Kováts J. István. Bp., 1942. 255–272. p.

lyozása. Az ellenreformáció idején is számos súlyos retorzióval kellett szembenéznie a magyar reformátusságnak, ugyanis a török kiűzését követő restauráció egyik legfontosabb törekvése volt a katolikus hit megszilárdítása és a protestantizmus tüzzel-vassal való üldözése. A protestáns hívők, így a kálvini tanokat követő reformátusok helyzete II. József türelmi rendeletek köszönhetően fordult kedvezőbbre, így ebben az időszakban szilárdult meg a magyar reformátusság bástyái: a debreceni, a pápai és a sárospataki református építmények. A kiegyezés után a református templomépítészetben egyre inkább teret nyert az építészet művészi kifejezőeszközként történő használatának igénye, így alkalmazkodott a korszak építészeti stílusaihoz: elsőként az eklektikához, majd a századelő szecessziós irányzatához. Minden esetben igyekeztek azonban megőrizni a református tanok szerinti puritánságot és szem előtt tartották a letisztultsághoz való alkalmazkodást.

Mindezeket figyelembe véve hosszú volt tehát az út az Egyetemi Templom 1942-es modern szellemben történő elkészüléséig, s a több száz év alatt kialakuló református istentiszteleti hely térhasználatára, építő- és díszítőművészete is nagymértékben változott az idők folyamán. Ezeket a változásokat számos szerző – főként építészek és történészek – megfogalmazta és vetette papírra, így ezeknek az írásoknak a historiográfiai áttekintésére, s a református templomépítészet- és egyházművészet tendenciáinak ismertetésére teszek kísérletet a következő fejezetben.

A református templomépítészet és egyházművészet historiográfiája

A reformáció tanainak megjelenése és elterjedése óta sokan sokféleképpen igyekeztek megfogalmazni azt, hogy miként szolgálhatja leghatékonyabban a szakrális tér a református hívő emberek Istennel való kapcsolatteremtését. Számos kérdés vetődött fel azzal kapcsolatosan, hogy hogyan is kell kinéznie az adott épületnek; hogyan kell elhelyezni azokat a berendezési tárgyakat, amelyek elengedhetetlen kellékei a református istentisztelet rendjének; s lehet-e egyáltalán díszítést alkalmazni a templomokban. A felmerülő kérdésekre különböző korokban különböző válaszok születtek főként teológusok, építészek, történészek tollából, s az általuk készített írásokat három szempont alapján kívánom rendszerezni. Kiindulópontként tekintek a teológiai háttérrel íródott munkák rövid ismertetésére, hiszen a református dogmatikai alapelvek kizárólagos meghatározói a kálvini tanok szellemében megépülő templomok kialakításának, a belső tér elrendezésének és a bennük alkalmazható díszítőművészetnek. Ebből kiindulva a következő szempont a teológiai alapokon nyugvó református egyházművészetről érkező munkák rövid ismertetése. Végül pedig a református templomépítészet főként építészeti szempontból történő megközelítésének terjedelmes irodalmát veszem górcső alá, melyekből vélhetően kiviláglik majd, hogy melyek voltak a református istentiszteleti hely kialakításának fő tendenciái.

Teológiai háttér

Teológiai képzettség hiányában munkámnak nem célja a mély teológiai elemzés és a hittudomány szempontjainak beemelése, mégis elengedhetetlennek tartom a református hit alapjait jelentő dokumentumok azon része-

inek ismertetését, amelyeknek tükrében értelmezhetővé válnak a református templomépítészet megoldásai.

Második Helvét Hitvallás és a 16. században tartott magyar református zsinatok végzései⁷

A Magyar Református Egyház minden gyülekezete által 1567 óta elfogadott alapvető hitvallási irat a Heidelbergi Káté mellett a II. Helvét Hitvallás. A dokumentum harminc tételben foglalja össze a kálvini hit alapvetéseit, s ezek közül a hat alpontból álló huszonkettedik tétel foglalkozik az „anyaszentegyház összejöveteleivel”. Ebből a hat pontból kettő⁸ az, ami egészen konkrétan meghatározza az istentiszteleti hely milyenségét. A két pont egyértelműen rávilágít a református szemlélet letisztultságára, s arra, hogy a református templomnak nem feladata a pompa reprezentálása. Az irat a templom külső építészeti megoldásai helyett sokkal inkább azokat a berendezési tárgyakat és eszközöket helyezi előtérbe, amelyek feltétlenül szükségesek a liturgia szempontjából, és amelyek minden esetben a kálvini tanokat követők lelki épülését szolgálják.

A második lényeges dokumentum, amelyben utalást találunk a református istentiszteleti hely milyenségére, a Kiss Áron által összegyűjtött és latinról magyarra fordított 16. századi magyarországi református zsinatok végzései. A zsinatok közül kiemelkedő jelentőségű az 1567-es debreceni zsinat, ettől számíthatjuk a Magyar Református Egyház létét. Ezen a zsinaton teljes mértékben elvetették a szentek képeinek kiábrázolását, ugyanis tanaik szerint a „bálványok és az isten gyanánt imádott teremtmények képei megváltoztatják és meghomályosítják az isten dicsőségét”.⁹ Ami a templomi berendezést illeti, szükségtelennek tartották az oltár használatát, amit azzal magyaráztak, hogy „az Úrvacsora kiosztása [...] nem oltáron, hanem asztalon ment végbe”.¹⁰ Erre a Szentírás alapján gondolatra vezethető vissza tehát, hogy a református templomokban nem találkozunk oltárokkal, így csak és kizárólag Úrasztala jelenik meg.

Hasonló gondolatokat fogalmaztak meg nem csupán a hitvallásukban, hanem a debreceni zsinaton megszületett nagy cikkelyekben (Articuli Maiores) is, ugyanis a XVI. cikk a hatodik parancsolatra hivatkozva veti el a templomokban a képi ábrázolást.¹¹ Meglehetősen szélsőséges véleményt fogalmaznak meg a katolikus templomokkal és szokásokkal szemben a LIX. cikkben is, ahol ezt olvashatjuk:

„Mert a szentírás azt parancsolja, hogy le kell rontani a bálványokat, [...] le kell dönteni az oltárokat, a hol áldoznak, [...] hogy maradhatnának hát

⁷ BULLINGER HENRIK: Második Helvét Hitvallás. Ford.: Buzogány Dezső – Juhász Tamás – Sipos Gábor. Kolozsvár, 2010.; KISS ÁRON: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp., 1881. (továbbiakban: KISS, 1881.)

⁸ Uo., XXII.3., XXII.5.

⁹ Uo., 475. p.

¹⁰ Uo., 517. p.

¹¹ KISS, 1881. 573–574. p. A 6. parancsolat: „Ne csinálj magadnak semmiféle bálványszobrot azoknak a képmására, amik fenn az égben, lenn a földön vagy a föld alatt a vízben vannak.” (2Móz. 20,4.)

a keresztények az Antikrisztus pápának bordélyházában? Tehát váljanak külön a gonoszok sátorából s legyen külön helyök az összejövése.”¹²

Feltehetően itt merült fel elsőként egyértelműen annak az igénye, hogy a kálvini tanokat követőknek teljes mértékben a Szentírás alapuló elvek alapján saját templomokat kell építeni, nem pedig a katolikus templomokat kell átalakítani vagy átalakítás nélkül használatba venni.

Csikesz Sándor irányelvei

Mi sem mutatja jobban a református templomépítészeti dogmatikai kérdéseinek fontosságát, mint az, hogy a reformáció kezdeti szakaszát és a hitvallási iratok megjelenését követően még a 20. század első felében is jelentek meg ilyen jellegű írások. Csikesz Sándor, korának nagyhatású teológus professzora, igencsak modern szemlélettel élve – igazodva a századeleji református vallási megújuláshoz – tudományos értekezésben igyekezett meghatározni a református templom megépítésének teológiai hátterét.¹³

Csikesz szerint mindennek az egyedüli meghatározója csak Isten igéje lehet, így a templomépítészeti és egyházművészet dogmatikai hátterének felvázolásánál is a Szentírás az origó, s az ebből kiinduló, Kálvin által megfogalmazott tanok. Írása szerint leglényegesebb szempont, hogy „a templomot a közélettől és a családi élettől elválasztó falak és kárpitok bontassanak le”, ugyanis „református istentisztelet ott van, ahol olyan lelkek sereglenek egybe, akik templomban, közéletben és egyházi életben egyaránt ugyanannak az evangéliumnak engedelmeskednek”. Csikesz kiemeli, hogy a Szentírás sokkal inkább a gyülekezetet és a hívő egyént helyezi előtérbe,¹⁴ ahogyan ő fogalmaz: „Az épület eltörlül a benne gyülekező halhatatlan lelkek mellett.”

Az istentiszteleti hely belső téralakításában szerinte legfontosabb szempont Isten királyságának szimbolikája és annak a térben történő kiemelése. Ebben a szimbólumrendszerben a gyülekezet jelképezi az elé járuló „sereget”, akiknek „rangjuk” szerint kell a Király elé járulni. Ebben a gondolatban gyökerezik a református templomok szószekeinek kiemelése és ülésrendjének kialakítása, ahol a presbitérium – mint vezető világi réteg – foglalja el az első sorokat, majd utánuk következnek a férfiak. S mivel a korszakban csak férfiak foglalhattak helyet a presbitériumban, ezért a nők ülésrendjében is külön hierarchia alakult ki, ahol a kvázi „előjárók” a lelkész neje és a tanító felesége voltak.

A szószekek kiemelésének és elhelyezésének gondolata az értekezés fejtegetése szerint abból indul ki, hogy a református istentiszteleti helynek biztosítania kell az otthon érzését, ahol Isten a családfő, és elé sorakozik a család többi tagja. Éppen ezért az az emelvény, ahonnan Isten igéje meg-

¹² KISS, 1881. 592–593. p.

¹³ CSIKESZ SÁNDOR: A református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei. In: A debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Almanachja és Évkönyve az 1933/34-es tanévről. Debrecen. 1934. 73–89. p. (továbbiakban: CSIKESZ, 1934.)

¹⁴ „Mert ahol ketten vagy hárman összegyűlnek az én nevemben, ott vagyok közöttük.” (Mt. 18,20.)

szólal, nem foglalhat el olyan helyet, hogy hátulról is megközelíthető legyen. A Szentháromságnak az istentiszteleti térben három szimbolikus helye van: az Atyáé a keresztelőmedence, a Fiúé az úrasztala, a Szentléleké pedig a már említett emelvény. A következő biblikus gondolat, ami meghatározza a térelrendezést, az a hívő ember világi rendeltetése, azaz a „genetikus” út, amit végigjár élete folyamán. Ennek az életútnak vannak kiemelkedő eseményei,¹⁵ s a református templomnak be kell töltenie minden olyan funkciót, amelyek szükségesek ahhoz, hogy ezek az események megtörténjenek.

A református istentiszteletek missziói jellegét Csikesz szerint a templomban olyan terek kialakításával kell elősegíteni, ahol lehetőség nyílik a még nem egyháztagok számára, hogy különböző programokon vegyenek részt (pl.: előadói termék, vasárnapi iskola, ifjúsági egyesületek helyiségei stb.). Az itt felsoroltakon kívül a professzor három olyan szempontot említ még, ami kiemelkedő fontosságú a református templom terének kialakításánál. Az első, azaz az akusztika bibliai háttere Pál apostol római levelében található, miszerint „A hit hallásból van...” (Róm. 10:17a), s ennek alapján úgy kell kialakítani a belső teret, hogy az istentisztelet jól hallható legyen, és az építészeti megoldások ne adhassanak esélyt a visszhang megjelenésére. A horasztika, azaz a jól láthatóság szempontja azon alapszik, hogy „a test lámpása a szem”. (Mt. 6,22a) Ennek értelmében nagy hangsúlyt kell fektetni a templomi tér oly módon történő kialakítására, hogy az igehirdető jól lássa a gyülekezetet, s ez fordítva is teljesüljön. A jól láthatóság építészeti kritériumaihoz tartozik továbbá a megfelelő fényforrásról és világításról való gondoskodás. A harmadik szempontnak valójában nincs dogmatikai tartalma, sokkal inkább gyakorlatias, mégis fontosnak tartom ezen a ponton megemlíteni. Ez nem más, mint a dinamika, melynek figyelembevételénél olyan kialakításra kell törekedni, ahol a berendezés és azok elhelyezkedése az istentisztelet gördülékeny menetét szolgálja.

Megállapítható tehát, hogy az elméleti teológiai alapok meghatározásában minden esetben a Szentírás volt az a kizárólagos hivatkozási pont, ami alapján aztán meghatározták és lefektették a református templomépítéset – főként belsőépítészetének – teológiai hátterét.

Református egyházművészet

Ha visszanyúlunk a reformáció alaptételeihez, Luther Márton, Kálvin János és minden reformátor azt hangsúlyozta, hogy semmi sem emelhető be az új tanok közé, ami nem magyarázható a Szentírás alapján. Ez a protestáns felekezetek, így a reformátusok hitének is minden területére igaz a hittudományi-elméleti alapvetésektől az egészen gyakorlatias dolgokig. Ilyen gyakorlati tényező például a református templomok díszítésének milyensége, mellyel kapcsolatban Csikesz Sándor így fogalmaz: „A református hívek nem szépíthetik, csinosíthatják annyira az istentiszteleti helyüket, mint amennyit az istentisztelet épít és szépít, formál és erősít az ő lelkükön.”¹⁶

¹⁵ A református tanok szerint ide sorolható a keresztség, a gyermekistentisztelet, a konfirmáció, az esküvő, minden istentisztelet, az úrvacsora, valamint a temetés is.

¹⁶ CSIKESZ, 1934. 88. p.

S hogy miért van ez így, arra szintén ő maga adott választ, hangsúlyozva, hogy „református templomban semmiféle emberi alakot, szenteket, sőt magát az Úr Jézus Krisztust sem szabad kiábrázolni”.¹⁷ Ha mégis sor kerül valamiféle ornamentika alkalmazására, ezekre az esetekre a professzor négy alapelvet határozott meg: 1. csak a Bibliából vehető a szimbólum; 2. egyenlő arányban kell Ó- és Újszövetségi szimbolikát alkalmazni; 3. emberi alak nem ábrázolható; 4. nagy arányban kell bibliai igéket megjeleníteni. Ezt a négy fő pontot egészíti ki azzal a gondolattal, hogy az ábrázolt bibliai szimbólumok az Ó- és az Újszövetség azon részeire fókuszáljanak, amelyek a leglényegesebbek és amelyek ismertek a legtöbb hívő számára. Nagyon árulkodó a Csikesz által használt terminus, miszerint a református templomokban „beszélő képeket” kell és lehet csak alkalmazni, ugyanis szerinte ezeknek az ábrázolásoknak egy-egy bibliai történetet kell elmesélniük.

Csikesz írásai után néhány évvel a *Protestáns Szemlében* megjelent tanulmányok egészen más képet festettek a reformátusság és a művészet viszonyáról, és eltérő megvilágításba helyezték az ábrázolható képeket, mintákat. Csabai István egy történeti áttekintést adott a protestáns és benne a református egyházművészet alakulásáról.¹⁸ Rávilágított arra, hogy a 16. században, amíg nem alakult ki a református templomépítészet, addig nem beszélhetünk református egyházművészetéről sem. Amint a reformáció tanai eljutottak a nép legalsó rétegeihez is, s átadták az evangéliumot, úgy maga a reformáció is kapott valamit, ami nem volt más, mint a népművészet. Csabai arra a fontos tényre mutatott rá, hogy a református egyházművészet már a kezdeteknél egy kifejezetten magyaros képet mutatott, melynek legékeesebb lenyomatai a mennyezeteken, padokon, szószékeken, valamint az úrasztali edényeken és terítőkön megjelenő növény-, gyümölcs- és néhol állatszimbolikák. Ebből következik tehát, hogy sem a reneszánsz, sem a barokk nem gyakorolt látványos hatást a református díszítőművészetre, s Csikesz szempontjai sem teljesen helytállóak, ugyanis a bibliai képeken kívül igencsak meghatározó elemei a református díszítőművészetnek a népművészeti elemek. Bende János nem kifejezetten a református templomokban megjeleníthető motívumokról értekezett, hanem a reformáció világi művészetekre és művészekre gyakorolt hatásait elemezte.¹⁹ Az a megállapítása azonban fontos, hogy Kálvin tanai a vádakkal ellentétben nem szabtak gátat a képzőművészet fejlődésének, csupán visszafogták és egyes művészeknél letisztultabbá tették a reneszánsz és főként a barokk túlburjánzó díszítettségét. A templomokból pedig azért volt szükséges eltávolítani az ilyen jellegű alkotásokat, mert azok az ember érzékeire hatnak, s könnyen elterelhetik az új tanok befogadására nyitott lelkek és fülek figyelmét.

¹⁷ CSIKESZ SÁNDOR: Debreceni Kossuth-utcai templom belső díszítése. Debrecen. 1937. (továbbiakban: CSIKESZ, 1937.)

¹⁸ CSABAI ISTVÁN: A magyar protestáns egyházművészet. In: *Protestáns Szemle*, 1939. 5. sz. 245–253. p.

¹⁹ BENDE JÁNOS: Reformáció és képzőművészet. In: *Protestáns Szemle*, 1942. 10. sz. 295–304. p.

Takács Béla 1980-as cikke a dualizmus időszakának református egyházművészetével foglalkozik,²⁰ ahol a megjelenő új művészettörténeti stílusok, mint az eklektika vagy a szecesszió, már nem kerültek el a református templomépítészettől és díszítőművészetét sem. Eszerint a dualizmus korszakában összesen 329 református templomot építettek vagy építettek át, s ezek javarészt az eklektika jegyében készültek el, így keveredik bennük a román, a gót, a reneszánsz, a barokk, a rokokó néhol népies motívumokkal fűszerezve. Ezeket a művészetileg újragondolt templomokat igyekeztek a már említett magyaros motívumkincsből merített díszítőelemekkel ellátni, amelyek megjelentek az úrasztali edényeken és textíliákon. A rajtuk található jelképek és szimbólumok – amelyek javarészt bibliai alapokon állnak – magyarázatának Takács egy teljes könyvet szentelt,²¹ amelyben részletesen foglalkozott a színeknek és számoknak, a Krisztus-monogramoknak, az állat- és növény-szimbólumoknak, az égitesteknek, valamint az evangélisták szimbólumainak és egyéb jelképeknek a jelentéstartalmával. Szintén ő volt, aki összeállított egy album-jellegű könyvet a református egyházművészetet leginkább reprezentáló – jórészt a török pusztítástól és az ellenreformációtól kevésbé érintett észak- és kelet-magyarországi – templomokról.²²

Lőrincz Zoltán Bende Jánoshoz hasonlóan a kálvinizmus és a képzőművészet viszonyát vizsgálta, ő azonban munkájában a már korábban említett 16. századi református zsinatok végzéseinek vonatkozó passzusait vette górcső alá.²³ Arra a következtetésre jutott, hogy bár úgy tűnhet, igen erőteljes volt a reformáció „művészetellenessége”, ez azonban csak egyes területek korlátozására irányult (például szobrászművészet), de utat nyitott más területek számára. Írása végén egyfajta konklúzióként jelenik meg, hogy időszerű lenne a református egyházművészet irányainak revidálása négy szempont alapján. S bár nem hivatkozik rá, de egyértelműen felismerhető, hogy ezek a Csikesz Sándor által korábban megfogalmazott szempontok.

Az egyetlen igazán terjedelmes munka a témában, bár kísérletet tesz az iparművészet, a népművészet és a református egyházművészet fogalmak definiálására, de ez utóbbi, szempontunkból kiemelten fontos kérdéstről alapvetően újat nem mond, csupán a már több helyen említett 16. századi protestáns zsinatok végzéseinek idevonatkozó részeit idézi.²⁴ Ezekből azonban egy fontos részletet emel ki: „A kegyesek templomainak [...] mindenütt babona és fényűzés nélkülieknek kell lenni. Ne legyenek azokban bálványok, botrányos képek és festmények [...] nem foglalhatnak magokban bálványokat és bálványozási festéseket.”²⁵ Terjedelmes részt szentelt

²⁰ TAKÁCS BÉLA: Magyar református egyházművészet 1867–1918 között. In: *Theologiai Szemle*, 1980. 2. sz. 92–99. pp.

²¹ TAKÁCS BÉLA: *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben*. Bp., 1986.

²² TAKÁCS BÉLA: „Uram hajlékodat, szeretem házadat...” Református egyházművészet Magyarországon. Bp., 1991.

²³ LŐRINCZ ZOLTÁN: Kálvinizmus és képzőművészet. In: *Confessio*, 1996. 4. sz. 104–112. p. (A témáról ld. még: BOBROVSKY IDA: A XVI. századi magyar református zsinatok végzéseinek művészeti vonatkozásai. In: *Ars Hungarica*, 1976. 1. sz. 65–70. pp.)

²⁴ P. SZALAY EMŐKE: *Református egyházművészet*. Debrecen, 2012. (Magyar Református Egyház javainak tára, 24.)

²⁵ KISS, 1881. 188. p.

továbbá az úrasztali edények különböző anyagok szerinti vizsgálatára, s azok díszítettségének bemutatására; munkája végén pedig mindezt gazdag képanyaggal illusztrálja.

Kovács Eleonóra legutóbbi írása az úrasztali terítők motívumkincseit vizsgálta,²⁶ melyek alapvetően a népművészetből táplálkoztak, de megjelentek rajtuk a már említett különféle bibliai szimbólumok is (a kehely, a kéz, a csillag stb.). Ezek a textiliák nagy számban maradtak fenn az egyházmegyékben, a legnagyobb gyűjteményt pedig a Sárospataki Református Kollégium Múzeuma őrzi. Millisits Máté a református egyházművészet bibliai szimbólumait és a Kálvin-ábrázolásokhoz kapcsolódó jelképeket ismerteti.²⁷ Ez utóbbi kevésbé jelenik meg a református istentiszteleti hely belső terében, sokkal inkább a világi festőművészetben vagy könyvekben, folyóiratokban kapott helyet. Felhívja azonban a figyelmet arra a két felekezeti identitást meghatározó jelképre – a kakasra és a csillagra –, amelyek minden református templom tetején megtalálhatóak, ennek ellenére nem kaptak teret a református díszítőművészettel foglalkozó munkákban.

A felsorolt művek rávilágítanak tehát arra a kettősségre, ami a református egyházművészetet jellemezte az eltelt fél évszázad alatt. Nevezetesen, hogy bár a magyarországi „alapítóatyák”, azaz az első zsinatokon résztvevő kálvini tanok iránt elkötelezettek és a későbbi korok teológusai is kevés engedménnyel (ld. Csikesz írásai), de valóban a puritánságot kívánták megőrizni, ennek ellenére kialakult egy olyasfajta, sajátosan a magyar református egyházművészetre jellemző díszítési gyakorlat, ami népművészetben gyökerezik és alapvetően a paraszti társadalom hagyatéka. Ebből a kettősségből alakult ki aztán az a szimbólumrendszer, ami meghatározta a magyar református templomok belső tereinek díszítését, s ezáltal egyedülálló emlékcsoportját alkotják a magyar művészettörténetnek.

Református templomépítészet

Ahogy az a bevezetőben is említettem, a templom évszázadok óta a társadalmi tevékenységek egyik kiemelkedő színtere, olyan közösségi szükséglet, aminek nem csupán szakrális jelentőséget tulajdonítottak, hanem fontos közéleti szerepe is volt a különböző települések társadalmában. (Székely- és Szászföldön jellemző volt az erődtemplomok építése, amelyek háború esetén élelmiszerraktárként és lőállásként is funkcionáltak, de ugyanilyen fontos közéleti szerepe volt például a debreceni nagytemplomnak az 1848-49-es forradalom és szabadságharc idején.) Kósa László rámutatott, hogy bár a református templomok dogmatikailag nem szentek, mégis szentté válnak, ha ott istentisztelet tartásának céljából összegyűlnek az emberek.²⁸ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a református, hívő ember szempontjából ne lenne maga a templomépület szakrális tér. Kósa szerint a reformáció nem törekedett új templomstílus kialakítására. A változások inkább abból a kényszerből fakadtak, hogy az eltérő hittételek alapjaiban formálták át a liturgiát, így az istentiszteleti térnek is igazodnia kellett ehhez és teljes mértékben kiszolgálni azt.

²⁶ A reformáció kincsei II. A Magyarországi Református Egyház. Szerk.: Kollega Tarsoly István – Kovács Eleonóra. Bp., 2017. (továbbiakban: Kollega–Kovács, 2017.) 118. p.

²⁷ Uo., 390–394. p.

²⁸ KÓSA LÁSZLÓ: Egyház, társadalom, hagyomány. Debrecen, 1993. 28–32. p.

Alábbiakban a református templomépítészeetről készült szakirodalom tükrében a reformátusokra jellemző, a katolikus szakrális terektől merőben eltérő istentiszteleti helyekről kell szólnunk. A dualizmuskori építési- és újjáépítési hullám számos olyan építész emelt a köztudatba, akiknek kiemelt szakmai tudása és munkássága meghatározhatta akár egy egész település térszerkezetét, sajátos arculatát. Ebben az időszakban merültek fel először a református templomépítéssel kapcsolatos olyan kérdések, amelyek az előző háromszáz évben a különböző háborúk, a török jelenlét, az ellenreformációs tevékenység és a református egyház szűkös anyagi lehetőségei miatt nem kerülhettek és nem kerültek elő. Schulek Frigyes elsőként tett kísérletet arra, hogy meghatározza a református templomépítéssel építészetelméleti háttérét.²⁹ S mivel két aspektus elválaszthatatlan egymástól, ezért tett utalást a teológiai háttér kérdéseire is, de elsősorban az építészeti-szakmai szempontokat igyekezett érvényre juttatni. Schulek szerint, mivel a református templomoknak nem alakult ki saját stílusuk a reformáció óta eltelt időben, az „építőművészet van első sorban hivatva új, helyes utakat keresni”.³⁰ Rámutatott arra is, hogy a liturgia átalakulása miatt olyan, az istentiszteleti térhasználatból kiinduló épületstílust szükséges kialakítani, melynek ebből fakadóan a szószék és még hangsúlyosabban az úrasztala áll a középpontjában. Elvi fejtegetéseit az általa tervezett szegedi Kálvin téri református templom tervén és belső elrendezésén keresztül mutatta be, amely ebben az értelemben tulajdonképpen az első olyan református templom, ami meghatározott református templomépítészeti elvek alapján készült el. Kritikával illetve azonban a kálvinista templomok belső terének sivárságát, amin szerinte „csakis a belső úr alakulásának sajátosságait számba vevő festés segíthet”.³¹

Pecz Samu építész Schulek református templomépítéssel kapcsolatos elméleti alapjait úttörőnek tartotta. Írása azért is kiemelkedő jelentőségű, mert Schulekre támaszkodva fogalmi újítást vezetett be a református istentiszteleti tér belső kialakítását illetően.³² Pecz a centrális elrendezés fogalmát, mint a református liturgiát leginkább kiszolgáló belsőépítészeti megoldást, bevezette a magyar kálvinista templomok építészeti megoldásairól szóló diskurzusba. (Az úrasztalának az istentiszteleti térben úgy kell középen helyet kapnia, hogy az egyenlő távolságra legyen az ülőhelyektől. A református templom legideálisabb alaprajza olyan sokszög, ahol az épület elrendezése egy ideális függőleges tengely mentén történik. Ennek a sokszögnek a magját képezi a centrumban található úrasztala, így a liturgiai középpont megegyezik az épület középpontjával, s ennek a centrális helynek a legkiemelkedőbb térnek kell lennie.) Továbbá számos – főként a centrális elrendezésre és az akusztikára fókuszáló – építészetelméleti érveléssel támasztotta alá azt a kijelentését, hogy a protestáns templomok esetében a legmegfelelőbb stílus a gótika. A nagy szakmai elődhöz hasonlóan

²⁹ SCHULEK FRIGYES: A református templom. 1-4. In: *Az Építési Ipar*, 1885. 1-4. sz. 1-2., 11-12., 21-22., 30. pp.

³⁰ Uo., 1-2. p.

³¹ Uo., 1885. 30. p.

³² PECZ SAMU: A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével. 1-2. In: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1888. 5. sz. 13-25., 1888. 6. sz. 16-29. pp. (továbbiakban: PECZ, 1888.)

Pecz is egy általa tervezett református templom – a debreceni Kossuth utcai templom – építészeti megoldásainak ismertetésével igyekezett elméleti mondanivalóját gyakorlati szinten is érzékeltetni. A korszakból említésre érdemes még Katona György munkája,³³ aki új szempontokat nem emelt be a diskurzusba, de igyekezett körüljárni a református templomépítészeti stílus mibenlétének kérdését, amihez nagy hangsúlyt fektetett a történeti áttekintésre.

A századfordulót követően Magyar Vilmos foglalkozott a kálvinista templom építészeti kérdéseivel, meghatározta a református templom „tervezésének szentháromságát”: „1. Az úrasztala, valamint a szószék a templom minden pontján jól látható legyen. 2. A lelkész szava a templom minden részében egyformán érthető legyen. 3. Az úrasztala, valamint a szószék olyan előkelő elhelyezést nyerjen, hogy minden templomalépőnek figyelme önkéntelenül is oda tereltesse.”³⁴ Magyar szerint a református irányzat a magyar nemzeti karakterhez kiválóan passzoló vallási irány, ennek okán mutatott rá arra, hogy a Schulek és Pecz által meghatározottak a magyar népművészeti vonásokkal kiegészülve, együtt alkotják a sajátosan magyar református templomépítészeti stílust. Írása megerősíti azt, hogy a népművészeti elemek jellegzetes nemzeti arculatot kölcsönöznek a magyar kálvinista templomoknak.

Fentiekől eltérő Fülep Lajos véleménye, aki polemizáló és erőteljes hangvételi cikkében adott hangot a Budapesten tervezett, Kálvin téri templommal kapcsolatos ellenérzéseinek.³⁵ Szkeptikus véleményének okát abban jelölte meg, hogy „valamely stílus csak akkor felelne meg a kálvinista templom követelményének, ha az – kálvinista stílus volna. Ilyen pedig nincs és nem volt.” Egyértelműen elvetette a nagy művészettörténeti korstílusokat, s hangsúlyozta, hogy egy új református templom építésénél valójában nem az a kérdés, hogy milyen stílusban épüljön, hanem hogy milyennek kell lennie a kálvinista templomnak. Erre a kérdésre Csikesz Sándor is kereste a választ értekezésében, ő azonban sokkal inkább a teológiai-dogmatikai szempontok alapján kívánta magyarázni a református istentiszteleti tér belső elrendezésének milyenségét, kiemelt szerepet szánva a térrendezésben az akusztikai, horasztikai és dinamikai tényezőknél.³⁶

A 20. század első felének kiemelkedő vállalása volt a Kováts J. István szerkesztésében megjelent kétkötetes *Magyar református templomok* című munka. Első kötetének tanulmányai korának legmodernebb gondolatát közvetítették a református templomépítészettel kapcsolatosan, második kötete pedig gazdag fotóanyaggal, katalógusszerűen listázta Magyarországon minden református templomát. Az első kötet nyitó tanulmányát Ravasz László püspök jegyezte, aki a református templomról általánosságban határozott meg alapvetéseket: „A templomnak a mindennapi

³³ KATONA GYÖRGY: A protestáns templom-építészeti stíl. In: *Sárospataki Református Lapok*, 1894. 43., 44., 47., 48., 52. sz. 943–944., 965–967., 1021–1024., 1038–1041., 1116–1119. pp., 1895. 23., 24., 25. sz. 472–476., 490–494., 513–517. pp.

³⁴ MAGYAR VILMOS: A kálvinista templom. In: *Építő Ipar*. 1909. 30. sz. 265–266. pp., 1909. 31. sz. 275–277. pp.; 30. sz. 265. p.

³⁵ FÜLEP LAJOS: A református templom reformja. In: *Protestáns Egyházi És Iskolai Lapok*, 1917. 49. sz. 583–584. pp., 50. sz. 599–601. pp.

³⁶ CSIKESZ, 1934.

élet középpontjában van a helye, hogy mindenki lehetőleg a legrövidebb idő alatt elérje, de úgy kell megépülnie, hogy körülötte szabad tér legyen, amely a maga közbevetettségével elválasztja Isten különálló hajlékát az emberek profán hajlékaitól.”³⁷ A belső tér centrális elrendezésének hangsúlyozása mellett a berendezés tekintetében is részletekbe menő modern gondolatokat rögzített, ugyanis kitért a padok kényelmének, a kalaptartók szükségességének és a templom fűtésének és a világítás megoldásának kérdéseire is. Leszögezi azonban, hogy a református templom „családi ház” jellegéből adódóan nem lehet bazilika méretű, így a befogadóképességet egy-kétezer főben maximalizálta. A kötetben külön tanulmányok értekeznek a templom belső teréről, a harangokról, a templomvilágításról, a fűtés és szellőztetés kérdéséről, valamint a templomkertekről is. A kötetben található utolsó írás jövőbe mutató gondolatainak summája azonban nem tudott újat mondani az addig megjelentekhez képest, legfőbb hiányosságának az addig ki nem alakult magyar református templomépítészeti stílust tartotta, meghatározó elemként tekintett azonban a már sokat emlegetett népművészet és a népi építészeti sajátosságainak megjelenésére a magyar református templomépítészetben.³⁸

A szocialista időszakban a kálvinista templomépítészetben új irányt mutató tanulmányokról kevéssé beszélhetünk. A fontos kivételek egyike Bibó István alföldi építészettel foglalkozó írása.³⁹ Fontosnak tartom kiemelni Bibó értekezését, ugyanis az eddig leírtak alapján úgy tűnhet, mint ha a reformáció megjelenésének időszaka és a dualizmus korszaka között egyetlen református templom sem épült volna. Ez azonban koránt sincs így, csupán sajátos református templomépítészeti stílus nem alakult ki, sokkal inkább a már építészetileg „bevált” művészettörténeti korstílusokból válogattak és azokat alakították a református liturgia igényeinek megfelelően. Bibó történeti áttekintése sorra veszi azokat a templomokat, amelyek ebben az időszakban épültek és rávilágít arra a kiemelkedően fontos tényre, hogy főként az Alföldön a református templomépítési folyamat szinte teljesen összeolvadt a népi építészettel. Megjelentek a falvakban a vályogból és paticsból készült, fatornyos építmények, s ezek merőben eltértek a városokban és polgárosultabb területeken épített templomoktól. Bibó rámutat arra is, hogy ezeket szinte kivétel nélkül minden esetben helyi mesterek – asztalosok, ácsok – készítették, így ez is hozzájárult ahhoz, hogy a magyar református templomépítészet a népi elemekkel kiegészülve kezdett sajátos nemzeti színezetet magára öltetni. Kiemeli továbbá a református templomtornyok jelentőségét, amelyek az ellenreformáció időszakában nem épülhettek magasra és nem készülhettek erős anyagból azért, hogy

³⁷ RAVASZ LÁSZLÓ: A református templom. In: Magyar református templomok. I. Szerk.: Kováts J. István. Bp., 1942. 2. p.

³⁸ MEDGYASZAY ISTVÁN: Jövőbeli templomépítésünk irányelvei. In: Magyar református templomok. I. Szerk.: Kováts J. István. Bp., 1942. 351–358. p.

³⁹ BIBÓ ISTVÁN: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. In: *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, 1967. 3–4. sz. 525–564. p. (Bibó István művészettörténész; édesapja az a Bibó István, aki az 1940-es évek meghatározó politikusa és történésze volt, édesanyja pedig az a Ravasz Boriska, aki a Dunamelléki Református Egyházkerület nagyhatású püspökének, Ravasz Lászlónak volt a lánya.)

megakadályozzák a kálvinisták erejének demonstrálását. Később éppen ezért vált kiemelkedő jelentőségűvé a református templomtornyok reprezentatív szerepe.

Bibó írásának megjelenése után a rendszerváltozásig bár elemző jelleű írás nem született, de Várady József református lelkésznek elévülhetetlen érdemei vannak a magyarországi református templomok összegyűjtésében és azok fotóinak, valamint rövid ismertetésének több kötetben történő publikálásában.⁴⁰ Az 1990-es és 2000-es években azonban megszorodtak a református templomépítészettel foglalkozó írások. 1992-ben jelent meg az a kötet,⁴¹ melyben Takács Béla és Marosi Ernő ad történeti és művészettörténeti áttekintést a magyar református templomépítészetről. A könyv második felében pedig – a *Templomépítészet Magyarországon* c. fotóarchívumot létesítő – Hegyi Gábor képei mutatnak be különleges templomokat a négy magyarországi református egyházkerületből. Kiváló elemző munkának tekinthető Róka Enikő centralizáló templomépítészeti hagyományról szóló írása,⁴² ahol Pecz Samu elképzeléseit a német protestáns templomépítészeti hagyományból eredezteti és magyarázza az ún. eisenachi szabályzat és a wiesbadeni program lényegi kérdéseit.⁴³ Márkus Mihály hangsúlyozza, hogy nem létezik magyar református templomépítő iskola, ugyanis a „református jelleg [...] belsőépítészeti feladat volt, és valószínű ez is marad. [...] A külső építészeti megjelenés a református funkcionalitás szempontjából másodlagos”.⁴⁴ Erdélyi Géza pedig kiemeli, hogy tulajdonképpen a református templomépítészet követte a különböző stílusváltozásokat és ugyanúgy alkalmazta a gótika, a barokk, a klasszicista vagy éppen a 19. század végén megjelenő neo-stílusok építészeti elemeit.⁴⁵

Az ezredfordulót követően is számos munka jelent meg a református templomépítészettel kapcsolatosan. Kiemelhetjük Lőrincz Zoltán munkáját, ami sorra veszi a 20. század utolsó évtizedében épült, modern stílusú-

⁴⁰ VÁRADY JÓZSEF: Református templomaink. Debrecen, 1987.; Uő: Tiszáninnen református templomai. Debrecen. 1989.; Uő: Tiszántúl református templomai. I-II. Debrecen. 1991.; Uő: Dunamellék református templomai I-II. Miskolc–Diósgyőr, 1993–1994.; Uő: Dunántúl református templomai, I-III. Diósgyőr. 2000–2001.

⁴¹ Református templomok Magyarországon. Szerk.: Dercsényi Balázs. Bp., 1992.

⁴² RÓKA ENIKŐ: Pecz Samu Szilágyi Dezső téri temploma és a protestáns centralizáló templomépítészeti hagyomány. In: *Ars Hungarica*, 1996. 2. sz. 117–176. p.

⁴³ Az 1856-os drezdai keresztény művészeti konferencián elvetették a korábbi protestáns centralizáló építészeti hagyományt, helyette pedig a hosszházas és többhajós, valamint a historizáló megoldásokat tekintették mérvadónak a protestáns templomépítészetben is, s az erre vonatkozó eisenachi szabályzatot 1861-ben fogadták el. Ezzel a felfogással helyezkedett szembe az 1880-as évek wiesbadeni programja, ami elvetette a katolikus templomépítészeti hagyományok alkalmazását a protestáns építészetben. Ezt a kettőt ötvözte hazánkban a két neves építész, Schulek Frigyes és Pecz Samu is, ugyanis ők nem a hosszházat kívánták centralizálni, hanem a centrális térhez csatolták a hosszanti teret.

⁴⁴ MÁRKUS MIHÁLY: A templomépítés református szempontjai. In: *Confessio*, 1996. 3. sz. 111–114. p.

⁴⁵ ERDÉLYI GÉZA: A protestáns templomépítészet jellegzetes vonásai. In: *Confessio*, 1997. 1. sz. 107–118. p.

nak nevezhető templomokat; Nagy Károly Zsolt tanulmányában pedig kiváló összefoglalását adja a református templomok térszervezési szempontjainak.⁴⁶ Az építészeti szakmunkák közül kiemelkedik Vukoszávlyev Zorán két írása, melyek közül az első a 20. századi református templomok alaprajz szerinti tipologizálását tűzte ki célul, a második pedig a századforduló és a rendszerváltozás között eltelt időszakban felépült református templomok építészetét vizsgálja.⁴⁷ A legfrissebb írások között említhetők a reformáció 500. évfordulóján kiadott gyűjteményben Krähling Jánosnak és tanítványának, Danielisz Dórának a református templomépítészetéről szóló írásai.⁴⁸

A Debreceni Református Egyetemi Templom építészeti és művészeti megoldásai

Az Egyetemi Templom a Református Kollégium 400 éves jubileumának keretén belül elkészült alkotások egyike volt. Az építés koordinálására létrejött az ún. Templomépítő Bizottság, melynek ülésein megvitattak minden fontos kérdést az építkezésre vonatkozóan, így az ülések jegyzőkönyveiből világosan látszik, hogy hogyan döntöttek a templom építészeti és művészeti kérdéseiről. A bizottság tagjai a város világi és egyházi vezetői közül kerültek ki, előadója pedig az a Csikesz Sándor volt, akinek elévülhetetlen érdemei vannak a református templomépítészet és művészet teológiai-elméleti és gyakorlati irányainak meghatározásában. Az Egyetemi Templom építészeti és művészeti irányai is egyértelműnek tűnhetnek Csikesz idézett munkássága alapján. Az elkészült mű azonban csak részben tükrözte az ő látásmódját, mivel az épület elkészüléséhez az egyház anyagi támogatásán kívül az állam és Debrecen városa is komoly segítséget nyújtott, így nem csupán a református egyházi érdekek érvényesültek.

A templomelhelyezés kérdése

Ravasz László említett írásában kifejti, hogy a református istentiszteleti helynek úgy kell helyet kapnia a számára kijelölt térben, hogy az könnyen megközelíthető legyen, jól elkülönüljön környezetének profán elemeitől és szabad tér vegye körül. Az Egyetemi Templom esetében Ravasz László kritériumai – mondhatni – teljes mértékben megvalósultak, így az elhelyezés kérdésénél nem a különböző szempontok megvalósulásának ténye szolgált vizsgálati szempontot, hanem maga az út, amely a templom végleges helyének kijelöléséig vezetett.

Az elhelyezésről a Templomépítő Bizottság – ami főként egyházi emberekből állt – már az első ülésen határozott, s eszerint az épület az egyetem főépületének bal oldalán lévő tisztáson, az egyetem központi

⁴⁶ LÓRINCZ ZOLTÁN: „Ne hagyjátok a templomot...” Új református templomok, 1990–1999. Bp., 2000.; NAGY KÁROLY ZSOLT: „Mely igen szerelmetesek a te hajlékaid...” A református templomok térszervezése, térhasználata mint felekezeti azonosság tudat reprezentációja Magyarországon. In: *Ethno-Lore*. XXXII. Bp., 2015. 293–330. pp.

⁴⁷ VUKOSZÁVLYEV ZORÁN: A 20. század hazai református templomépítészetének tendenciái. Egy tipológiai rendszer alapvetései. In: *Architectura Hungariae*, 2016. 3. sz. 157–170. pp.; VUKOSZÁVLYEV ZORÁN – URBÁN ERZSÉBET – DANIELISZ DÓRA – BAKU ESZTER: Formakövetés vagy újítás? In: *Magyar Építőművészet*, 2017. 3. sz. 60–65. p.

⁴⁸ Kollega–Kovács, 2017. 254–259., 260–263. pp.

épületéhez hozzáépítve kapott volna helyet.⁴⁹ A református egyházi vezetők álláspontjához képest merőben eltérő véleményt képviselt a jelentős anyagi támogatást nyújtó állami vezetés, azon belül is a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. A bizottság harmadik rendes ülésének jegyzőkönyve⁵⁰ rögzíti, hogy a kultuszminiszter, gróf Teleki Pál döntését az ülésen megjelenő kultuszállamtitkár, dr. Tasnádi-Nagy András tolmácsolta. Ő egyértelművé tette, hogy nem járulnak hozzá a két épület összekapcsolásához, mivel ez a fajta építészeti megoldás megbontaná egyrészt a templom, másrészt pedig az egyetemi épület építészeti egységét. Ez a döntés eredményezte tehát, hogy a bizottság újabb helyszíni szemle után az általuk véglegesnek vélt helyet az egyetem központi épületének bal oldalán, azzal párhuzamosan, 40 méter távolságban határozta meg. Ennek értelmében tették közzé a tervpályázatot és a tervezési irányelveket is.⁵¹

A „véglegesnek vélt” kifejezés nem véletlen, ugyanis az elhelyezés kérdéséről szóló vitát tovább árnyalta a beérkezett 11 pályázatról született döntés. A bizottság 1938 áprilisában tartott üléseinek jegyzőkönyvei⁵² számolniak be részletesen a pályázatokról alkotott véleményről, melyben a harmadik, „Melius” jelíggel ellátott pályázat mellett megjelent annak alternatív változata is. Ebben az alternatív tervben szerepelt a templom „kifordítása”, azaz a bizottság által meghatározott egyetem épülettel párhuzamos megoldás helyett a Tisza István tér és a Vilmos császár-körút (ma: Egyetem tér és Nagyerdei körút) találkozásának szögfelezője felé néző kialakítás. A pályamunkák részletes elemzését követően megszületett tehát a döntés és megtörtént a pályadíjak odaítélése, s az erről írott jegyzőkönyv⁵³ rögzíti, hogy az első helyezett nem más, mint a „Melius” jelíggel ellátott pályázat, de annak semmiképp sem az alternatív változata. S ekkor tették közzé a nyertes pályázathoz tartozó nevet is, Borsos Józsefét, aki korábban Debrecen város műszaki ügyosztályának vezetője, vagy ahogyan a köznyelvben volt használatos „főépítésze” volt.

Borsos Józsefnek a műegyetemen többek között az a Pecz Samu volt a mestere, akinek kiemelkedő szerepe van a református templomépítészet irányainak meghatározásában. Borsos is tulajdonképpen ezen az úton indult el, s nem az Egyetemi Templom volt az egyetlen, amely tervei alapján elkészülhetett. Az ő nevéhez fűződik szülővárosának két temploma is: a hódmezővásárhelyi tabáni és susáni református templomok, s bár a debreceni Árpád téri református templom nem az ő tervei alapján valósult meg, de arról az építményről is volt elképzelése, s el is küldte tervét a templomra kiírt versenypályázatra. Egyértelmű tehát, hogy Borsos jártas volt a református templomépítészetben, építészeti szemléletét pedig nem csupán a műegyetemen elsajátított ismeretek formálták, ugyanis utazásai alkalmával az

⁴⁹ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: TtREL) I.99.g. (= Debreceni egyházközség. Gazdasági bizottság iratai.) 113. A Templomépítő Bizottság rendes ülésének jegyzőkönyve. (továbbiakban: TB jkv.) 1937. november 30.

⁵⁰ TtREL I.99.g.113. TB jkv. 1937. december 31.

⁵¹ TtREL I.99.g.113. Tervezési irányelvek. 1938. január

⁵² TtREL I.99.g.113. Jegyzőkönyv a tervpályázat bírálatáról. 1938. április 1. és 11.

⁵³ TtREL I.99.g.113. Jegyzőkönyv a tervpályázat bírálatáról. 1938. április 12.

európai nagyvárosok építészeti megoldásait igyekezett tanulmányozni, és hatással volt rá Erdély népi építészete és művészete is.⁵⁴

A bizottság bár egyértelművé tette, hogy nem kíván eltérni az eredeti elhelyezéstől és elveti az alternatív tervet, Borsos ragaszkodott az abban foglaltakhoz és levelében számításokkal és rajzokkal alátámasztva próbálta meggyőzni a bizottságot az elképzelése szerinti „kifordított” elhelyezésről.⁵⁵ Olyannyira ragaszkodott ehhez a koncepcióhoz, hogy szerinte „ellene egyetlen érv sem” hozható fel, a bizottság azonban jelentős ellenállást tanúsított Borsossal szemben, s érveik is akadtak bőven az eredeti elképzelésre vonatkozóan. Ezek közül is a legfőbb a miniszteri álláspont megváltoztathatatlansága volt, amit a Tiszántúli Református Egyházkerület akkori püspöke, dr. Révész Imre is megerősített az egyik szeptemberi ülésen.⁵⁶ Szeptemberben Borsos jelentésében arról is írt, hogy Teleki Pál kultuszminiszter maga kívánja lezárni az elhelyezésről szóló vitát egy helyszíni szemle során.⁵⁷ S ez az ígéret még néhány évvel később is olyan elevenen élt a köztudatban, hogy az elkészült Egyetemi Templom első lelkésze, Szenes László kissé romantikus képet festve így írt az elhelyezés történetéről: „A végleges döntést megboldogult gróf Teleki Pál akkori kultuszminiszter hozta, aki helyszíni szemle alkalmával különösen megkedvelte a torony mellett lévő hatalmas évszázados tölgyfát. »Olyan lesz, mint egy bokréta, a torony mellett« – mondotta, s ehhez a tölgyfához igazította a templom elhelyezését.”⁵⁸ Teleki Pál helyszíni szemléjére azonban soha nem került sor, ugyanis bár az ő megbízásából, de nem általa történt a végleges hely kijelölése.⁵⁹ A helyszíni szemlét október 12-én tartották, ahol a minisztérium képviselőjében Zsindely Ferenc államtitkár jelent meg és az előzőleg meghatározott, az egyetem központi épületétől számított 40 méteres távolságot 17 méterre csökkentette. Az elsődleges forrásokban csupán Borsos József Templomépítő Bizottsághoz intézett leveleiben⁶⁰ találunk utalást a Szenes László által említett tölgyfára, a kontextus azonban egészen eltérő. Borsos éppen azt nehezményezi, hogy a helyszín kijelölésénél nem vették figyelembe azt a fontos építészeti szempontot, hogy a tölgyfa takarja az építendő templomot. Az építész kifogásolta továbbá a leredukálódott távolságot az esetleges légi támadások miatt, s ezt a Borsos által idézett polgármesteri határozat is helytelenítette, továbbá elhárította a felelősséget annak ellenére, hogy a város polgármestere, Kölcsey Sándor szintén részt vett a végleges helyet meghatározó helyszíni szemlén.

Ahogy az a forrásokból világosan látszik, az elhelyezés kérdése tulajdonképpen egy teljes évig húzódó „játszma” volt elsőként a református egyházi előljárók és az államvezetés között. S miután a két fél közös neve-

⁵⁴ Borsos Józsefre ld.: RÁCZ ZOLTÁN: Borsos József és Debrecen korai modern építészete. Debrecen. 1990.; Borsos József. Debrecen, 2015.

⁵⁵ TtREL I.99.g.113. Borsos József levele a Templomépítő Bizottsághoz. 1938. június 8.

⁵⁶ TtREL I.99.g.113. TB jkv. 1938. szeptember 7.

⁵⁷ TtREL I.99.g.113. TB jkv. 1938. szeptember 27.

⁵⁸ SZENES LÁSZLÓ: A Debreceni Egyetemi Templom. Debrecen, é.n. (továbbiakban: SZENES, é.n.) 5. p.

⁵⁹ TtREL I.99.g.113. TB jkv. 1938. október 29.

⁶⁰ TtREL I.99.g.113. Borsos József levele a Templomépítő Bizottsághoz. 1938. október 14. és 28.

zöre tudta hozni elképzeléseit, pontosabban a Templomépítő Bizottság elfogadta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium álláspontját, megjelent a harmadik, ettől merőben eltérő, Borsos József által markánsan képviselt vélemény. Az érvek és ellenérvek egy esztendeig tartó ütköztetésének eredményeként végül a kultuszminisztérium álláspontja érvényesült, melyben egyértelműen meghatározó szerepet játszott a templomépítésre szánt állami támogatás. S tulajdonképpen ebből a vitából egyértelműen kirajzolódik a templomépítésnél meghatározó véleménnyel bíró felek hierarchiája, melynek legalsó fokán éppen az a Borsos József helyezkedik el, akinek tervei alapján elkészült az Egyetemi Templom, az épület azonban mégsem tükrözi teljes mértékben az ő építési látását.

Az Egyetemi Templom külsőépítészeti megoldásai

A református templomépítészeetről szóló fejezetben vizsgált művek főként a belsőépítészeti megoldásokat helyezik előtérbe, Márkus Mihály pedig egyértelműen kijelenti, hogy a református jelleg nem ragadható meg a külsőépítészeti megoldásokban, így az másodlagos a belsőépítészeti elemekkel szemben. Erdélyi Géza azonban utalt azokra az uralkodó stílusirányzatokra, amelyek meghatározták a különböző korok építészetét, s hogy ezek egyértelműen megjelentek a református templomok építésénél is. Így a századfordulóra megjelentek a különböző neo-stílusirányzatok, amelyek felelevenítették a román, a gótika vagy éppen a klasszicista építészetet, és ezek együttes alkalmazásából alakult ki az eklektika, ami hazánkban számos századfordulós és a 20. század első felében elkészült épület stílusában megragadható. A század első felében jelent meg a neo-stílusoktól egészen eltérő, be nem kategorizálható, egyszerűen csak modernnek nevezett stílusirányzat, ezeknek pedig egy egészen érdekes keveredése jelent meg az Egyetemi Templom kialakításában.

A legfontosabb külsőépítészeetre vonatkozó, a Templomépítő Bizottság által a Tervezési Irányelvekben meghatározott kritérium az volt, hogy az építendő templom homlokzatának alkalmazkodnia kell az egyetem központi épületének és a Református Kollégiumnak a homlokzati kiképzéséhez.⁶¹ Tehát az Egyetemi Templom stílusában is a Kollégium klasszicizáló és az egyetemi épület német barokkos elemeit kívánták megjeleníteni. A tervpályázati bírálatban a „Melius” jeligéjű, nem alternatív tervezetből kiviláglik, hogy Borsos az előzetes kritériumoknak eleget téve tervezte meg az épületet.⁶² Mindezek ellenére a külsőépítészeti megoldások kérdéskörében is vita indult a bizottság és az építész között, aki az elhelyezés kérdéséhez hasonlóan, ebben az esetben is egészen más szemléletet igyekezett érvényre juttatni az elfogadott pályatervtől eltérő kiviteli tervezetben.

Borsos József 1938 májusában a bizottságnak írott levelében⁶³ hosszan elemzi, mennyire korszerűtlen a régi korstílusokhoz visszanyúlni, mennyire időszerű új technikákat kipróbálni és modern szellemben felépíteni az Egyetemi Templomot. Érveinek középpontjában két olyan egyetemváros – nevezetesen Oxford és Cambridge – építésze állt, amely többszáz éves története alatt folyamatosan igazodott az adott kor vezető stílusirány-

⁶¹ TtREL I.99.g.113. Tervezési irányelvek. 1938. január.

⁶² TtREL I.99.g.113. Jegyzőkönyv a tervpályázat bírálatáról. 1938. április 1. és 11.

⁶³ TtREL I.99.g.113. Borsos József levele a Templomépítő Bizottsághoz. 1938. május 26.

zataihoz és sohasem tekintett vissza, mégis egységes képet mutatnak a különböző stílusban létrejött alkotások. Utalást tett a görög és római kultúrára, valamint a többistenhitre, amikor arról írt, hogy a „klasszikus forma nyelve nem a keresztény szellemnek, egy egészen más világnézetnek kifejezője. A tágas oszlop csarnok az istenek szobrainak nyújtott hajlékot.” Az Egyetemi Templom tornácára tervezett klasszicista stílust idéző oszlop-csarnokot tehát szintén elvetette, mondván, hogy az nem reprezentánsa a kereszténységnek, s főként nem a református vallásnak. Az érvelésben tovább haladva Borsos levelében tulajdonképpen mesterének, a gótika mellett kardoskodó Pecz Samunak a templomépítészetről alkotott irányelveit bírálta felül, amikor levelében arról értekezett, hogy „a csúcsíves szerkezet kora azonban lejárt, nincsen már türelme az emberiségnek, hogy évtizedeken át faragja a boltozat köveit, a pillérek finom végződéseit. De a templom építésének gótikus szelleme ma is él, a megértő művész lelkében visszhangra talál és megcsinálja Fritz Höger⁶⁴ a ma anyagából.” A „ma anyaga” Borsos szerint nem más, mint az a klinkertégla, amit Nyugat-Európában, főként német területeken előszeretettel alkalmaznak építőanyagként. A klinker melletti érvelésben főként a már említett Fritz Högerre és a téglá időtállóságára hivatkozott, s emellett számos olyan templomot említett, ahol ez az építőanyag határozza meg az épület megjelenését. Bár Borsos érvelése meglehetősen világosan rámutatott a klinkertégla előnyeire, mi több, a bizottság érzelmeire is próbált hatást gyakorolni („szilárd s időtálló téglák évszázadokon át hirdessék a mélyen tisztelt Bizottság bölcselátását, művészi megértését”), mégsem érte el a várt sikert. A bizottság egyik augusztusi ülésén⁶⁵ minden tag nyilatkozott a téglakiképzés lehetőségeiről, s végül egyhangúlag határozott a klinker elvetéséről és arról, hogy a versenytárgyalást homokkőre írják ki. A külsőépítészeti kérdésekben sem csupán az egyházi vezetés döntött, ugyanis a határozataikban foglaltakat gróf Teleki Pál kultuszminiszter jóváhagyásával lehetett csak megvalósítani. Erről számolt be Borsos József az egyik szeptemberi ülésen,⁶⁶ ahol a bizottság tudomására hozta Teleki döntéseit. Nevezetesen, hogy a miniszter ragaszkodott az egyetemmel és a kollégiummal összhangba hozott homlokzati megoldáshoz, valamint a homlokzat budakalászi téglából való kiképzéséhez. Továbbá elrendelte a lépcsőket megvilágító kandeláberek elhagyását és a torony felső kiképzésének megerősítését.

A következő év első felében a bizottság előadója, Csikesz Sándor már a templomépítés befejezéséhez szükséges munkálatokról beszélt, s a külső-építészeti megoldásokkal kapcsolatosan kiemelte, hogy „kívülről nemes

⁶⁴ Célzás a Fritz Höger által tervezett berlini Hohenzollernplatz-i evangélikus templomra és a Höger által preferált klinkertégla-építészetre. Fritz Höger a 20. század első évtizedeinek neves német építésze volt, akinek egyedisége abban állt, hogy a modern szellemben megtervezett épületekhez minden esetben a klinkertéglát választotta építőanyagként. Feltehetően az ő munkássága jelentette az egyik fő inspirációt Borsos sajátos építészeti látásának kialakításában. Ld. erről bővebben: HÖGER, FRITZ: A nyerstéglatemplomok építőművészete. In: *Magyar Művészet*, 1929. 5. sz. 270–278. p.; A klinker mint díszítőanyag és plasztika. Alkalmazása az egyházi és temetői építkezéseknél. In: *Szegedi Szemle*, 1931. 16. sz. 7–10. p.

⁶⁵ TtREL I.99.g.113. TB jkv. 1938. augusztus 18.

⁶⁶ TtREL I.99.g.113. TB jkv. 1938. szeptember 27.

vakolattal, kőburkolattal, lépcsőzettel, oszlopokkal, tetőfedéssel, vaskeretes külső ablakokkal, külső ajtókkal [...] kell ellátni”.⁶⁷ Annak ellenére, hogy Borsos József a korabeli információs technológia lehetőségeit maximálisan kihasználva – vetítettképes előadással – próbálta meggyőzni a bizottságot saját elképzeléseiről, Csikesz szavaiból világosan látszik, hogy tulajdonképpen semmit sem sikerült elfogadtatnia. Maradt a tervekben eredetileg is szereplő nemesvakolat és az ókori politeista vallásokat idéző oszlopsor, melyekkel feltehetően a tervező építész is megbarátkozott, ugyanis egy év elteltével elismerően nyilatkozott a témáról: „Az előírt dór oszlop, konzolos főpárkány sem rontja le azonban a hatalmas nyílások megkapó harmóniáját és a templom tömegének nagyvonalú tagozását, melyet a sugár torony szerencsés arányaival mégis csak kiemel és érvényesít az egyetem nagy tömegével szemben.”⁶⁸ Elfogadta tehát, hogy a külsőépítészeti megoldásokról szóló vitában ismét alulmaradt és igyekezett meglátni az elkészült műben a művészséget. Valószínűsíthetően ő maga is tudta, hogy nincsen választási lehetősége, ugyanis a tervpályázatra benyújtott nyertes pályázatában minden a bizottság elképzelésének megfelelően volt kialakítva, s csak – a biztos pozíció tudatában – a tárgyalások közben állt elő alternatív terveivel mind az elhelyezés, mind a külsőépítészeti megoldások esetében.

Az Egyetemi Templom belsőépítészeti megoldásai

Az egyik leglényegesebb megállapítás, ami kiderül a református templomépítészeti historiográfiai ismertetőjéből, egyértelműen az lehet, hogy a templomok református jellege sokkal inkább megragadható a belső tér kialakításában, mint a külsőépítészeti megoldásokban. A Pecz Samu által hangsúlyozott centrális elrendezés középpontba állítja az úrasztalát, s hangsúlyozza, hogy a református templom legideálisabb alaprajza egy olyan sokszög, ahol az épület elrendezése egy ideális függőleges tengely mentén történik.⁶⁹ Csikesz Sándor templomépítészeti irányelvekről írt értekezésében pedig szinte minden egyes belsőépítészeti elemre kitér.⁷⁰ Közülük talán a legfontosabb az a három szempont – az akusztika, a horasztika és a dinamika –, amelyek elősegítik a református istentisztelet gördülékeny menetét.

A Pecz és Csikesz által kijelölt irányok mellett az Egyetemi Templom kialakításának elsődleges meghatározói egyértelműen a Templomépítő Bizottság által lefektetett tervezési irányelvek voltak.⁷¹ A dokumentum igen pontosan meghatározta a templom belső terének kialakítását is:

„A templom hajója magas földszintes elrendezésben tervezendő, főbejárati feljárattal, tágas vestibüllel, amelyben a ruhatárak is elhelyezendőek. A hívek padsorai enyhén emelkedő lejtőn, illetve lépcsőzetesen elhelyezve és pedig a földszinten 700, a karzatokon 300, összesen lehetőleg 1000 személy részére ülőhelyekkel és az egyetemi ifjúsági egyesületek vezetőinek

⁶⁷ TtREL I.99.g.113. TB jkv. 1939. május 30.

⁶⁸ BORSOS JÓZSEF: A debreceni egyetemi református templom. In: *Debreceni Képes Kalendárium*, 1940. 142–144. p. (továbbiakban: BORSOS, 1940.)

⁶⁹ PECZ, 1888.

⁷⁰ CSIKESZ, 1934.

⁷¹ TtREL I.99.g.113. Tervezési irányelvek. 1938. január.

és zászlóinak elhelyezésére 12 fülkével. A kórus külön karzaton helyezendő el, 50 személy részére férőhellyel. Az úrasztala, szószék, lelkészek helye a főhajótól korláttal elválasztott és felmagasított tágas területen helyezendő el, az egyetemi tanács, egyetemi tanárok, egyházi és világi előkelőségek helyeivel mintegy 70 személy számára. Ugyanezen az oldalon helyezendő el az orgona, [...] mint a hátsó falsík kiképzése.”

E sorokból is érzékelhető, hogy maga a bizottság is a Pecz Samu által kijelölt irányra támaszkodott, amikor meghatározta az úrasztalának elhelyezését, de koncepciójában ott rejlik a tradícióktól való elszakadás is. A külsőépítészeti megoldásoknál a historizáló stílushoz ragaszkodó bizottság belsőépítészetéről való elképzelésében abszolút modern gondolatként értékelhető a ruhatárak templomtérben való elhelyezése. S természetesen – egyetemi istentiszteleti hely lévén – igyekeztek a kialakítást teljes mértékben összhangba hozni az egyetem rendezvényeinek igényeivel (ifjúsági egyesületek és zászlók, valamint az egyetemi tanács és a tanárok helyei).

Ezek voltak tehát azok az elsődleges szempontok, melyeket Borsos Józsefnek figyelembe kellett vennie az Egyetemi Templom terveinek elkészítésekor, de minden bizonnyal igyekezett megfelelni a „nagy építész elődök” által meghatározott direktíváknak és figyelembe vette Csikesz szempontjait is. Vonatkozó cikkében⁷² közölte az Egyetemi Templom alaprajzát, amelyen számokkal jelölte a különböző berendezési tárgyak elhelyezkedését, s amelyen tökéletesen látszik az a kijelölt függőleges tengely, ami mentén az épület rendeződik. Ezen a tengelyen helyezkedik el az úrasztala, melynek kiemelt jelentősége van a református liturgiában, s hasonlóképpen a szószék és a keresztlőmedence,⁷³ melyek szintén meghatározó szereppel bírnak/bírtak a kálvinista templomokban. A berendezési tárgyak elhelyezése abszolút megfelel a Csikesz által oly sokat hangsúlyozott horasztikai és dinamikai szempontoknak, ugyanis a padsorok úgy vannak elhelyezve, hogy mindenhol jól látható legyen az úrasztalánál vagy a szószéken álló lelkész. Mi több, a karzati padsorok magassága megegyezik az emelvényen lévő szószék magasságával, így az ott ülők is tökéletesen látják azt, ami az emelvényen történik. A dinamikai szempontokat szolgálja az úrasztala, a szószék és a keresztlőmedence olyan módon való elhelyezése, hogy azok ne akadályozzák a lelkészt tevékenységében, a padsorok kialakítása, a közöttük lévő széles közlekedőszávok pedig a híveknek biztosítanak kellő mozgásteret.

Csikesz harmadik szempontja, az akusztika kérdésének megoldása oly módon jelent meg az Egyetemi Templom tervezésénél, hogy Borsos – Pecz Samu elvei mentén haladva – valóban olyan sokszög alaprajzú templomot tervezett, melynek tölcser alakja a hang terjedését hivatott elősegíteni. Szenes László az épület alaprajzát egy olyan háromszöggé határozta meg, aminek a hegyesszögeit lemetszették annak érdekében, hogy alakja tetsze-

⁷² BORSOS, 1940.

⁷³ Napjainkban a református liturgiában a keresztlés sákramentumának kiszolgáltatásakor a lelkész kegytárgyakat használ: kannát és egy tálat, így a keresztlőmedence szerepe háttérbe szorult. Azokban a templomokban, ahol ma is megtalálható a keresztlőmedence, nincs használatban, de fontos műtárgyként tartják számon.

tősebb legyen.⁷⁴ Az elméleti elgondolás tökéletesnek bizonyult, a gyakorlat azonban nem igazolta a tervező építész, ugyanis a templom belső tere napjainkban is kifejezetten rossz akusztikával bír. Ez az alaprajz azonban Szenes szerint kiválóan segíti a jó láthatóságot, ugyanis „a legyezőalakban elhelyezett kényelmes padokban mindenki szembenéz a szószékkel”.⁷⁵ A belső tér berendezéséhez szorosan hozzátartozott az orgona és a harang is, ugyanis mindkét hangadó eszköz elengedhetetlen kelléke a református istentiszteleteknek. Az orgona tervei el is készültek, s folytak is róla tárgyalások a bizottsági üléseken, mi több 1940 novemberében Mitrovics Gyula, az egyetem rektora számolt be arról, hogy Stopla József államtitkár ígéretet tett az orgona elkészülésének finanszírozására.⁷⁶ Az orgonaépítés azonban anyagiak híján sosem valósult meg, a hiányt egy harmóniummal igyekeztek pótolni, amelyet a nagyerdei egyházközség vásárolt meg,⁷⁷ harang azonban sohasem került az Egyetemi Templom tornyába.

A felépített templom azonban nem csupán a tágas templomtérből állt, ahol 1000 személy kényelmesen helyet tudott foglalni, ugyanis a tervezési irányelvekben meghatározták azt is, hogy milyen további helyiségek szükségesek.⁷⁸ Az említett tágas előcsarnok és a ruhatár mellett a szószék mögött, a templom hátsó részében kapott helyet egy lelkészszoba, melyből közvetlen átjárást biztosítottak a templomtérbe, sőt a szószékre is. Továbbá a lelkésznek külön hivatali szobát biztosítottak váróteremmel, a „templom-szolgának”⁷⁹ pedig szintén saját szobát. A modern templomépület fogalma azonban nem merült ki abban, hogy ruhatárral és különböző szobákkal látták el, ugyanis a hatékony helykihasználás érdekében a templom alatti szintet is beépítették. Ott a következő helyiségek kaptak helyet: két női és három férfi egyesületi terem, egy ifjúsági gyülekezeti terem, egy konfirmációs terem, egy presbiteri terem, egy bibliaköri terem mind egy-egy hivatali szobával úgy, hogy azok külön-külön bejárattal rendelkeztek, valamint három kisebb helyiség. A számos terem mellett ezen az alagsori szinten biztosítottak egy szobát és egy külön helyiséget a hivatalsegédnek (altiszt), és az irányelvek szerint természetesen a tervezőnek gondoskodnia kellett a megfelelő számú lépcsőházzal és a mellékhelyiségekről is. A templom mögötti részben, de ahhoz hozzáépítve kapott helyet egy felügyelő egyetemi tanári lakás öt lakószobával, nappalival és mellékhelyiségekkel, fölötte az egyetemi lelkész és a segédlelkész lakása, valamint a közös mosókonyha és a raktárhelyiségek.

A hosszú felsorolásból kiviláglik, hogy az Egyetemi Templom belső-építészeti megoldásai merőben eltérnek a Kárpát-medencében addig felépített tradicionális, egyhajós református templomokétól. Borsos József céltudatos helykihasználása tette lehetővé, hogy a templomtérén kívül számos más helyiség is részét képezhette a háromszatú templomépület-

⁷⁴ SZENES, é.n. 6. p.

⁷⁵ Uo., 12. p.

⁷⁶ TtREL I.99.g.114. TB jkv. 1940. november 29.

⁷⁷ TtREL I.99.g.114. TB jkv. 1941. március 5.

⁷⁸ TtREL I.99.g.113. Tervezési irányelvek. 1938. január.

⁷⁹ Korabeli kifejezés, napjainkban a református egyházközségek gondnoki tisztségével azonosítható. Az a személy, aki előkészíti a liturgikus tárgyakat és rendben tartja a templomot.

nek. Ezek közül természetesen a legfontosabb és az istentiszteleti hely funkcióját valóban betöltő rész maga a templomhelyiség az összenyitható előcsarnokkal; alatta található az ún. templomház a gyülekezeti termekkel; a harmadik pedig a templom mögött, ahhoz hozzáépítve, mégis önálló épületrészként funkcionáló lakások és hivatalok. Így tulajdonképpen a belső térrendezés és helykihasználás miatt az Egyetemi Templom korának talán legmodernebb temploma lett annak ellenére, hogy a külsőépítészeti megoldások abszolút a letűnt korok stílusirányzatait tükrözik. Korszerűsége ellenére azonban minden szempontból kielégítette a tradicionális református liturgia igényeit, a belső térben megragadható református jelleg pedig teljes egészében tükrözi a Pecz Samu és Csikesz Sándor által megfogalmazottakat.

A templom egyházművészeti vonatkozásai

Mint láttuk, a magyar református templomokban olyan sajátos díszítőművészet jelent meg, ami alapvetően puritán, de előszeretettel használja a biblikus képeket és a népművészet forráskincséből is merít.

Csikesz Sándor a templomépítés – mintegy – spiritus rectora és a Templomépítő Bizottság előadója volt, akinek elévülhetetlen érdemei vannak a református egyházművészet irányainak kijelölésében is. Ő főként a bibliai képek használatát helyezte előtérbe, s ezeknek egy tulajdonképpeni gyűjtőhelyeként tekintett az Egyetemi Templomban készítendő színes ólomüveg ablakokra.⁸⁰ Szenes László így írt erről:

„Ő az egyetemi templomot arra használta fel, hogy itt tárlat-szerűen csoportosítsa és egybegyűjtse azokat a képeket, amelyek a legszigorúbb református szemszögből is megállják a helyüket. Ha most már valahol új templomot építenek, az építetők bejöhetnek ide s választhatnak itt a maguk számára annyi bibliai képet, amennyit szükségesnek és elegendőnek látnak.”

S ez valóban így is lett, a „beszélő képek” valóban egyenlő arányban ábrázolnak ószövetségi és újszövetségi történeteket.⁸¹ A templomépítés során felmerülő viták és érdekellentétek kiterjedtek a díszítőművészet kérdéseire is.

Bár Csikesz világosan meghatározta, hogy milyen kritériumoknak kell megfelelnie a templom díszítésének, Borsos Józsefnek azonban az üvegablakok ábrázolásaival kapcsolatosan is eltérő véleménye volt. 1940. február 6-án terjesztette a bizottság elé terveinek háromféle változatát,⁸² melyek közül az első az volt, hogy a templom ablakain a Kárpát-medence legfontosabb egyetemei, főiskolái és akadémiái, valamint azoknak címere és látképe mutakozzon meg. A második tervezet az ország közigazgatási egységeinek (válogatott vármegyék és városok) címereit és neveit jelenítette volna meg, a harmadik pedig számos híres európai egyetemvárost (Svájcból, Franciaországból, Hollandiából, Nagy-Britanniából, Németor-

⁸⁰ CSIKESZ, 1937.

⁸¹ SZENES, é.n. 14–22. p.

⁸² TTREL I.99.g.114. Az Egyetemi templom belső díszítése. Tervezetek az ablakok festéséhez. Színes ábrázolások. 1940. február 6.

szágból és Olaszországból) kívánt megidézni. Borsos – nem egyházi ember lévén – elképzeléseivel feltehetően tiszteletét szerette volna kifejezni a magyar és európai nagyvárosok felé, ugyanis legtöbbszörben ő maga is járt és építészetükkel megismerkedett, így az Egyetemi Templom hatalmas ablakfelületei ehhez kiváló helyet biztosíthattak volna. S mivel az épület szoros összefüggésben állt a külföldön is neves debreceni egyetemmel, Borsos ábrázolásai az európai és magyar egyetemek felé is fontos gesztust jelenthettek volna.

Az üvegablakok terveit Haranghy Jenő,⁸³ a debreceni származású iparművész tanár készítette el, aki rendkívül sokoldalú művészeti tevékenységet folytatott a két világháború közötti időszakban, ugyanis az üvegmozaikokon kívül bélyegeket tervezett, könyvillusztrációkat, tusrajzokat, kerámia faliképeket, szekkkókat, freskókat, olajfestményeket készített. Legjelentősebb munkái között tartják számon a szintén Borsos József által tervezett debreceni Krematórium festett üvegablakait, amelyek Attila temetését ábrázolják, s ami korábban készült el, mint az Egyetemi Templom. Nem az első közös munkája volt tehát a két művésznek a templom, s feltehetően éppen ezért is esett a választás Haranghyra. Az iparművész el is készítette a Borsos által elképzelt terveit, ugyanis a hagyatékában fennmaradt tervezetekben ott szerepelnek a külföldi egyetemvárosok képei, nevezetesen a göttingeni, a wittenbergi és az uppsalai, de számos más városkép is látható a rajzokon, ezek azonban megnevezések nélkül.⁸⁴ Ezek a tervezetek azonban nem csupán Borsos terveit igyekeztek megvalósítani, hanem számos bibliai történet is felfedezhető, sőt teljes igeversek is szerepelnek rajtuk. Ezt a „vegyes” ábrázolást – a Csikesz által lefektetett előírások szellemében – Révész Imre püspök vétózta meg, s mivel a végső határozás is az ő kezében volt, így kijelentette, hogy „a képek közé az odailó bibliai mondás beilleszthető, de ezeket templomok és egyetemek képeivel díszíteni nem lehet”.⁸⁵ Az így elkészült képek tehát mind egy-egy ószövetségi vagy újszövetségi történetről „beszéltek”, s valóban csak beszéltek, ugyanis ezek sajnálatos módon mind elpusztultak a második világháborúban, így tulajdonképpen csupán két évig gyönyörködhetek benne a templomba lépők.

Az üvegablakok története mellett talán eltörpülő, de mégis nagyon fontos művészeti vonatkozása az Egyetemi Templomnak az a 25 festett mennyezeti kazetta, melyeket szintén Haranghy Jenő készített el, és amelyek az erdélyi népművészeti virágornamentikát idézik.⁸⁶ Ezek a kazetták talán az egyetlen olyan szegmensét jelentik az épületnek, ami érintetlenül maradt elkészülése óta, így ma is teljes pompájukban díszítik a mennyezetet. Ezek fényében megállapítható tehát, hogy az Egyetemi Templom egyházművészeti vonatkozásai teljes mértékben összhangban voltak azzal az elképzeléssel, amitől a fent említett művek szerint a magyar református templomok sajátos arculatot kaphattak, nevezetesen, hogy megtalálhatóak

⁸³ Haranghyra ld.: KOMJÁTHY KÁLMÁN: Haranghy Jenő festőművész tanár munkásságának ismertetése. Szombathely, 1984.; SZÜCS GYÖRGY: Haranghy Jenő. H.n. [Bp.], 1994.

⁸⁴ Haranghy Jenő hagyatéka. Debreceni Református Kollégium Múzeuma.

⁸⁵ TTREL I.99.g.114. Emlékeztető. 1940. március 7.

⁸⁶ Haranghy Jenő hagyatéka. Debreceni Református Kollégium Múzeuma.

benne az emberi ábrázolástól mentes bibliai motívumok és a népművészeti forráskincsből merített díszítőelemek is.

Összegzés

A református templomépítéssel és egyházművészettel kapcsolatos szakirodalom rendszerezése során három kategóriát hoztam létre, melyek közül elsőként a teológiai háttérrel bemutatott írásokat – ha nem is a hittudomány szempontjait beemelve – vizsgáltam, ugyanis ezek nagyban hozzájárulnak a református egyházművészet és templomépítészet, talán az egész munka megértéséhez. Magyar református templomépítészetről, mint önálló építészeti stílusról, nem beszélhetünk, bár vannak sajátosságok, amelyek a magyar kálvinisták istentiszteleti helyeit jellemzik, például elsősorban a népi elemekből merítő díszítőművészet.

A 20. század magyar református templomépítészetének kiemelkedő produktuma a Debreceni Református Egyetemi Templom, ami különös funkciót töltött be a korabeli „kálvinista Róma” életében és fontos művelődéstörténeti jelentőséggel is bír. Nem csupán a nagyerdei-egyetemi egyházkerület hívei látogatták az 1942-ben megnyitott templomot, hanem az egyetem ünnepeit is itt rendezték meg és külön egyetemi istentiszteleteket is tartottak itt.